

LUIGI BRUNO

STUDIA NAD MACHIAVELLIM W POLSCE OD XVI DO XX WIEKU

Abstrakt. Recepcja myśli politycznej Niccolò Machiavellego w Polsce sięga XVI wieku i od początku przybierała zróżnicowane formy. Za sprawą studentów polskich kształcących się na uniwersytetach Europy Zachodniej oraz wpływów włoskich intelektualistów z otoczenia królowej Bony, idee Machiavellego zaczęły przenikać do polskiego kręgu kulturowego. W XVII i XVIII wieku spotykały się one zarówno z uznaniem, jak i z krytyką. W XIX stuleciu, w okresie zaborów, zainteresowanie dorobkiem Florentczyka wyraźnie wzrosło – autorzy tacy jak Ludwik Wolski czy Antoni Sozański dostrzegali w jego koncepcjach możliwą odpowiedź na zagrożenia dla bytu państwowego. W wieku XX refleksja nad jego myślą skupiała się m.in. na pojęciu *virtù*, podejmowanym w różnych kontekstach ideowych. Zasadniczy wkład w rozwój badań nad recepcją Machiavellego w Polsce wnieśli intelektualiści tacy jak Henryka Barycz i Jan Malarczyk, którzy podkreślali ponadczasowy charakter jego doktryny w kontekście polskiej refleksji politycznej.

Słowa kluczowe: Machiavelli; Książę; recepcja; *virtù*

STUDIES ON MACHIAVELLI IN POLAND FROM THE 16TH TO THE 20TH CENTURY

Abstract. The reception of Niccolò Machiavelli's political thought in Poland dates back to the 16th century and has taken on diverse forms from the outset. Through the influence of Polish students educated at Western European universities, as well as Italian intellectuals associated with Queen Bona's court, Machiavelli's ideas gradually entered the Polish cultural sphere. In the 17th and 18th centuries, they were met with both approval and criticism. During the 19th century, under the conditions of the partitions, interest in the Florentine thinker's legacy significantly increased—authors such as Ludwik Wolski and Antoni Sozański saw in his concepts a possible response to the threats facing the state. In the 20th century, reflection on his work focused, among other things, on the notion of *virtù*, explored in various ideological contexts. A major contribution to the development of research on Machiavelli's reception in Poland was made by intellectuals

Dr LUIGI BRUNO – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Literaturoznawstwa, adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: luigi.bruno@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6763-8350>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

such as Henryk Barycz and Jan Malarczyk, who emphasized the enduring relevance of his doctrine within the framework of Polish political thought.

Keywords: Machiavelli; The Prince; reception; *virtù*

Recepcja myśli politycznej Niccolò Machiavellego stanowi jedno z najbogatszych zjawisk w dziejach europejskiej refleksji nad władzą. Na przestrzeni wieków postać florenckiego sekretarza przyciągała zarówno zwolenników, jak i krytyków, niezmiennie budząc zainteresowanie filozofów, historyków oraz elit rządzących. Jego poglądy, często postrzegane jako kontrowersyjne, podlegały rozmaitym interpretacjom, często dostosowywanym do potrzeb politycznych różnych epok i środowisk.

Na ziemiach polskich wpływ renesansowego myśliciela odnotować można już w XVI wieku, choć drogi, którymi jego koncepcje docierały do Rzeczypospolitej, pozostają niejasne (Malarczyk, 1973, s. 167). Istotną rolę w tym procesie mogli odegrać zarówno studenci kształcący się na uniwersytetach Europy Zachodniej, jak i Włosi przybywający do Polski, zwłaszcza ci związani z dworem Bony Sforzy. Choć brak jednoznacznych świadectw znajomości dzieł Sekretarza przez samą królową, jest jednak prawdopodobne, że z jego ideami zetknął się jej syn, Zygmunt August, któremu zarzucano dążenie do ustanowienia rządów absolutnych wzorowanych na modelu przedstawionym w *Księciu* (Malarczyk, 1973, s. 167; Barycz, 1965, s. 267).

Istotną rolę w recepcji myśli Machiavellego odegrał Henryk Walezy, który dorastał w środowisku ukształtowanym przez tradycję intelektualną florenckiego humanisty. Jego matka, Katarzyna Medycejska, była córką Wawrzyńca II Medyceusza, władcy, któremu pisarz dedykował swój najsłynniejszy utwór *Il Principe* (Barycz, 1965, s. 267).

W polskiej literaturze politycznej XVI wieku ważne miejsce zajmuje anonimowe dzieło *Rozmowy Polaka z Litwinem* z 1565 roku, którego autorstwo przypisywane jest Augustynowi Rotundusowi Mieleskiemu (około 1520–1582), wójtowi wileńskiemu związanemu z dworem Zygmunta Augusta. W pracy tej po raz pierwszy w Polsce pojawia się bezpośrednie odniesienie do Niccolò Machiavellego (Barycz, 1965, ss. 269–272). W dialogu Litwin wspomina:

Nie czytałeś kiedy Nicolaum Maciavellum po włosku, który pisał *[D]e [P]rincipe*? Ten wywodzi in 2 cap., iż dziedziczny a w onym państwie urodzony pan jest lepszy i pożyteczniejszy rzeczy pospolitej, niż cudzy albo

z inąd nabyty, i dawa tam przykładów kilka naszego wieku o tym (Mieleski, 1890, s. 62).

Przytoczony fragment dowodzi, że już w XVI wieku polska twórczość literacka podejmująca zagadnienia władzy i ustroju państwowego pozostawała pod silnym wpływem włoskiej myśli politycznej, której kluczowe dzieła były znane i czytane w oryginale. Analizowana broszura poświęcona jest wyższości monarchii dziedzicznej nad innymi formami rządów. Może być postrzegana jako przykład oddziaływania idei Sekretarza na poglądy autora, choć trudno jednoznacznie stwierdzić, czy Mieleski w pełni rozumiał złożoność koncepcji florenckiego myśliciela w zakresie mechanizmów sprawowania władzy. Niezależnie od tego, dzieło to stanowi istotny dowód na recepcję makiawelizmu w polskim środowisku intelektualnym epoki renesansu.

Wśród polskich polityków za jednego z nielicznych znawców myśli Machiavellego można uznać Feliksa Kryskiego (1562–1618), referendarza i późniejszego kanclerza koronnego. Ukończenie studiów na włoskich uniwersytetach umożliwiło mu bezpośredni kontakt z tekstami renesansowego myśliciela, które mógł poznawać w wersji oryginalnej (Barycz 1965, s. 287). Jednym z najważniejszych pism przypisywanych Kryskiemu jest *Deklaracja pisma pana wojewody krakowskiego w Stężycy między ludzie podanego* z 1607 roku – anonimowy traktat, który bronił władzy królewskiej wobec zarzutów wysuwanych przez stronników rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego. Opozycja rokoszowa oskarżała dwór Zygmunta III Wazy o inspirowanie się „makiawelicznymi radami” prowadzącymi do absolutyzmu, postrzeganego jako zagrożenie dla wolności szlacheckiej. W swojej odpowiedzi Kryski nie tylko odpierał te oskarżenia, ale również odwoływał się do myśli Machiavellego, wykazując się jej głęboką znajomością. Opowiadał się za silną władzą królewską, uznając ją za rozwiązanie nie tylko bardziej efektywne, ale także konieczne dla uniknięcia destabilizacji i społecznych niepokojów. *Deklaracja* stanowi jeden z niewielu przykładów umiarkowanie pozytywnego odniesienia do Machiavellego w polskiej literaturze politycznej tamtego okresu. Choć Kryski nie przyjmował bezkrytycznie wszystkich elementów doktryny Florentczyka, to jednak jego uznanie dla praktycznych aspektów tej filozofii wyróżniało go na tle współczesnych mu elit politycznych (Popielarz, 2023, ss. 67-68).

Istotne miejsce wśród przedstawicieli polskiej elity intelektualnej wykształconej we Włoszech zajmuje także Wawrzyniec Goślicki (1530–1607), biskup i filozof, autor traktatu *De optimo senatore*, opublikowanego w Wenecji w 1568 roku, a później wznowionego w Bazylei w 1593 roku. To dzieło,

zaliczane do literackiego gatunku *specula* (zwierciadeł), stanowi wykładnię ideału senatora oraz jego roli w zapewnieniu dobrobytu państwa i szczęścia obywateli. Uchodzi za jedno z najważniejszych osiągnięć polskiego piśmiennictwa politycznego złotego wieku, znane było również poza granicami Rzeczypospolitej (Żochowska, 2014, s. 103). Goślicki, absolwent Uniwersytetu w Padwie, aktywnie uczestniczył w życiu publicznym swojego kraju, opowiadając się za umocnieniem pozycji Senatu w ramach ustroju mieszanego, łączącego cechy monarchii, arystokracji i demokracji. Jego traktat, dedykowany królowi Zygmuntowi Augustowi, wskazywał optymalne rozwiązania instytucjonalne i podkreślał znaczenie cnót obywatelskich, odpowiedzialności oraz patriotyzmu jako podstaw skutecznego sprawowania rządów (Malarczyk, 1973, s. 169). W *De optimo senatore* dostrzegalne są inspiracje płynące z dorobku Niccolò Machiavellego. Obaj autorzy odwoływali się do metody empirycznej oraz podkreślali znaczenie znajomości historii przez sprawujących władzę. Pomimo tych zbieżności ich koncepcje różniły się w kwestiach fundamentalnych, zwłaszcza w ocenie roli etyki w polityce (Barycz, 1965, ss. 270-272). Obaj natomiast byli zgodni co do tego, że ani senator, ani doradca księcia nie powinni kierować się wyłącznie interesem prywatnym czy osobistą korzyścią (Żochowska, 2014, s. 103).

W okresie od drugiej połowy XVI wieku do czasów współczesnych powstała znaczna liczba opracowań krytycznych poświęconych Niccolò Machiavellemu; ich autorów można zasadniczo podzielić na dwa nurty: zdecydowanych oponentów oraz zwolenników jego koncepcji politycznych. W XVII stuleciu na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów istotny wpływ na sposób postrzegania Florentczyka wywarł rozwijający się nurt kontrreformacyjny umacniany przez rosnącą obecność zakonu jezuitów. Odcisnęło to piętno na kształtowaniu „czarnej legendy” Machiavellego. W tym czasie włoski filozof zaczynał być ukazywany jako figura demoniczna, przeciwstawiana ideałowi chrześcijańskiego władcy – uosobienia cnót i moralności. W tradycję tę wpisywała się twórczość Krzysztofa Piekarskiego (około 1609–1672), autora dzieła *Cnoty cel, nie ów, do którego zmierza Machiavell i inni w Akademiej onegoż promowani politycy, odkryty piórem polskim przez Chrystofa z Piekar Piekarskiego, podkomorzego brzeskiego*, opublikowanego na dziesięć lat przed jego śmiercią (Barycz, 1965, s. 289). Już sam tytuł jednoznacznie wskazuje na próbę obrony tradycyjnie pojmowanej cnoty oraz krytykę pragmatyzmu utożsamianego z myślą Machiavellego. Potwierdza to choćby tytuł rozdziału XXXV: *Trucizna racyj Machiavela*, ujawniająca stanowisko autora wobec idei włoskiego pisarza (Malarczyk,

1973, s. 173). Piekarski, czerpiąc z drugiej części książki *Princeps christianus adversus Nicolaum Machiavellum* autorstwa hiszpańskiego jezuitę Pedro de Rivandeneiry, opracował tekst będący w dużej mierze parafrazą oryginału. Rivandeneira, zagorzały przeciwnik Machiavellego, rozwijał w swoim traktacie koncepcję boskiego pochodzenia państwa oraz akcentował potrzebę obecności duchowieństwa na najwyższych szczeblach władzy. Polski autor pozostawał wierny tym założeniom, nie wnosząc zasadniczo nowych treści, lecz koncentrując się na bezkompromisowej krytyce Florentczyka, którego przedstawiał jako ucieleśnienie zła oraz symbol hipokryzji (Barycz, 1965, s. 290). Piekarski, który – jak się przypuszcza – znał *Księcia* w łacińskim przekładzie i nazywał go *Księgą o monarsze*, odwoływał się tylko do kilku jego rozdziałów. Jego dzieło spotkało się z zainteresowaniem ówczesnych odbiorców, wpisując się w szerszy dyskurs potępiający Machiavellego i jego wpływ na nowożytną refleksję polityczną (Barycz, 1965, s. 292).

Łukasz Opaliński młodszy (1612–1662), marszałek koronny, poeta oraz autor traktatów politycznych, w swoim dziele *Rozmowa plebana z ziemianinem* (1641) przedstawił propozycje reform ustrojowych, obejmujących m.in. usprawnienie sejmowych obrad oraz ogólną poprawę funkcjonowania Rzeczypospolitej. W utworze tym odnaleźć można wyraźne aluzje do *Księcia* oraz *Rozważań*. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy odniesienia te stanowią rezultat bezpośredniej lektury dzieł Florentczyka, czy też zostały zaczerpnięte z ich wtórnych opracowań. Postulaty Opalińskiego ujęte zostały w formie dialogu pomiędzy tytułowymi postaciami – Plebanem i Ziemianinem – reprezentującymi odmienne stanowiska w zakresie oceny aktualnej sytuacji politycznej. Pleban, przyjmując pozycję ostrożnego obserwatora, unikał formułowania jednoznacznych ocen dotyczących władzy, uznając je za wykraczające poza jego kompetencje. Ziemianin natomiast argumentował, że każdemu obywatelowi przysługuje prawo do krytyki działań rządzących, odwołując się przy tym do *Przedmowy z Księcia*, w której Machiavelli twierdził, iż aby dobrze zrozumieć naturę ludu, trzeba być księciem, a aby poznać naturę władców – człowiekiem spośród ludu (Maciejewska, 2019, ss. 25–27). Opaliński, jako intelektualista gruntownie wykształcony i obeznany z klasyczną tradycją myśli politycznej, znał pisma florenckiego sekretarza w oryginale. Choć zaliczał Machiavellego do kanonu autorów polityki klasycznej, określał go mianem „przewrotnego”. Mimo że wykorzystywał jego maksymy, w istocie pozostawał nieprzychylny duchowi jego doktryny. Jak trafnie zauważono, Opaliński – pomimo świadomego i krytycznego podejścia –

„w najgłębszej swej istotności pozostał obcy duchowi jego myśli” (Barycz, 1965, s. 279).

Pierwszy znany polski przekład *Księcia* Niccolò Machiavellego został wykonany przez Tadeusza Korwin Bieńkowskiego na przełomie lat 1813–1814. Praca ta, zatytułowana *Panujący*, nigdy nie doczekała się publikacji drukiem i do dziś zachowała się jedynie w formie rękopisu przechowywanego w zbiorach Biblioteki Ossolineum. Tekst został opracowany bezpośrednio na podstawie włoskiego oryginału, co autor dobitnie podkreśla we wstępie: „Miałem ja przed oczyma tłumaczenia w innych językach tego dzieła, lecz z włoskiego, jak był początkowo napisany, oddaję go po polsku” (Barycz, 1965, s. 296).

W XIX wieku można zaobserwować wyraźny wzrost zainteresowania postacią i myślą włoskiego humanisty. Początkowo dominowały głosy krytyczne, jednak z czasem oceny stawały się coraz bardziej zróżnicowane. Wpływ idei Sekretarza dostrzegalny jest m.in. w *Konradzie Wallenrodzie* Adama Mickiewicza, powieści historycznej opublikowanej w 1828 roku. Choć odniesienia do Florentczyka są w utworze obecne, zostały one świadomie przekształcone i wpisane w ramy romantycznej wizji bohatera. Utwór otwiera cytat zaczerpnięty z *Księcia*: „Macie bowiem wiedzieć, że są dwa sposoby walki... trzeba być lisem i lwem...”. Polski wieszcz przywołuje te słowa w oderwaniu od ich pierwotnego kontekstu – rozdziału poświęconego sposobom dotrzymywania obietnic przez władców. W *Il Principe* metafora lisa i lwa ilustruje dwutorowy model sprawowania władzy: zgodny z prawem i oparty na sile. Poeta koncentruje się jednak wyłącznie na „zwierzęcej” alegorii, eliminując aspekt moralny, a tym samym sprowadzając dylematy protagonisty do wyboru między przebiegłością a brutalnością. W konsekwencji Wallenrod zostaje pozbawiony możliwości wyboru – postawiony jest w sytuacji, w której jedyną drogą działania staje się podstęp i przemoc, bez honorowej walki czy strategii opartych na zasadach prawa. Maria Janion w książce *Życie pośmiertne Konrada Wallendroda* zwraca uwagę, że autor powieści dokonał świadomego uproszczenia i reinterpretacji myśli Machiavellego, podporządkowując ją dramatowi wewnętrznemu postaci rozdartej między moralnymi dylematami a koniecznością zdrady dla wyższych celów (1990, ss. 128–130). Jan Świącicki, analizując polski przekład *Księcia* oraz oryginalne sformułowania włoskie, zwraca uwagę, iż w ujęciu Mickiewicza kluczowy fragment o „dwóch sposobach” (*due generazioni*) uległ zawężeniu, stając się metaforą opartą jedynie na figurach lisa i lwa. Skrótowność cytatu przyjętego jako motto nadały utworowi charakter moralnego nakazu legitymizującego

działania niehonorowe (Święcicki, cyt. za Janion, 1990, s. 131). Romantyczna recepcja Sekretarza reprezentowana przez *Konrada Wallenroda* podkreśla akceptację środków kontrowersyjnych, gdy w grę wchodzi obrona ojczyzny. Taka postawa wpisuje się w szersze zjawisko określane mianem „wallenrodyzmu”, gdzie lojalność wobec narodu stawiana jest ponad osobistym honorem (Janion, 1990, s. 135). Poeta, poprzez wybór motta i sposób jego interpretacji, kreuje obraz bohatera, który zdradę i podstęp traktuje jako jedyną możliwą strategię walki o wyższe wartości.

W drugiej połowie XIX stulecia można zaobserwować rozwój zróżnicowanej twórczości literackiej dotyczącej Machiavellego, która coraz wyraźniej nawiązuje do polskiej walki o niepodległość. Przykładem takiej interpretacji jest dzieło Ludwika Wolskiego *Powstanie polskie z roku 1863 z komentarzem Machiavella* opublikowane w 1867 roku. Autor, analizując przebieg i konsekwencje powstania styczniowego, sięga do refleksji politycznych florenckiego myśliciela, akcentując potrzebę realizmu w działaniach elit politycznych. Podkreśla, że Machiavelli znał Polskę i doceniał jej rolę jako istotnej zapory przed najazdami tatarskimi, broniącej nie tylko Włoch, lecz również całej Europy. W tym kontekście Wolski stawia pytanie o przyczyny, dla których Polacy zaniechali kierowania się wskazówkami zawartymi w dziełach Sekretarza, które – jego zdaniem – mogły stanowić podstawę skutecznej strategii politycznej. Autor podejmuje próbę reinterpretacji przyczyn rozbiorów oraz kolejnych klęsk powstańczych, dowodząc, iż odzyskanie niepodległości nie może być efektem działań opartych na emocjach. Wręcz przeciwnie – tylko świadoma polityka, oparta na konsekwentnym działaniu, może otworzyć drogę do przywrócenia państwowości. Wolność nie zostanie Polsce cudownie darowana, lecz musi być wywalczona wysiłkiem narodu (Malarczyk, 1973, ss. 179–180).

W 1868 roku Antoni Sozański (1853–1923) wydał pierwsze drukowane tłumaczenie *Księcia* na język polski; wcześniej powstał jedynie rękopiśmienny, nieopublikowany przekład autorstwa Tadeusza Korwin Bieńkowskiego. Jak informuje we wstępie, pierwotna wersja powstała już w 1851 roku i opierała się na niemieckiej edycji Georga Rehberga, jednak publikację uniemożliwiła cenzura we Lwowie. Po kilkunastu latach Sozański powrócił do dzieła Machiavellego, podejmując się nowego tłumaczenia, tym razem bezpośrednio z oryginału włoskiego. Wstęp do wersji z 1868 roku nie zawierał biografii Sekretarza, lecz przywoływał opinie wybitnych pisarzy na jego temat, co miało na celu złagodzenie potencjalnych uprzedzeń wobec jego osoby (Sozański, 1868, s. 5). Sozański, uważany za jednego z największych

zwolenników nauk Florentczyka w tamtym okresie, nie ograniczył się do przełożenia jedynie *Księcia* – opublikował również fragmenty *Rozważań*. W jego przekonaniu brak znajomości doktryny Machiavellego stanowił jedną z głównych przyczyn upadku państwa polskiego. Zdaniem tłumacza oba dzieła pełniły odmienne funkcje: *Księżę* skierowany był przede wszystkim do monarchów, natomiast *Rozważania* – do szerokiego grona obywateli. Zaznaczał jednak, że refleksje zawarte w obu tekstach mają uniwersalne znaczenie i mogą służyć każdemu, niezależnie od pozycji społecznej. Wyrażał również przekonanie, iż wcześniejsza publikacja przekładów Machiavellego mogłaby zapobiec rozbiorom Polski, co dodatkowo podkreślało wagę politycznych rozważań florenckiego myśliciela (Malarczyk, 1973, ss. 180–182).

W 1898 roku Witold Skarżyński (1850–1910) opublikował artykuł *Mikołaj Machiavel a Andrzej Frycz Modrzewski*, w którym podjął próbę zestawienia dorobku włoskiego myśliciela z twórczością polskiego humanisty i sekretarza króla Zygmunta Starego, autora traktatu *O poprawie Rzeczypospolitej*. Skarżyński uważał, że obu tym postaciom należy się taka sama sława (Skarżyński, 1998, ss. 491–492). Już we wstępie zaznaczył, że porównanie Machiavellego z Fryczem Modrzewskim może wydawać się nietypowe (s. 489), ponieważ polski pisarz nie znał dzieł autora *Księcia* ani nie inspirował się jego koncepcjami (Barycz, 1965, s. 270). W dalszej części opracowania Skarżyński przedstawił szczegółowe biografie obu myślicieli, osadzając ich działalność w odpowiednich realiach historycznych. Zwrócił uwagę na różnice, podkreślając, że w epoce Frycza Modrzewskiego zasadniczą rolę odgrywały kwestie religijne, które determinowały zarówno treść jego postulatów, jak i ich odbiór. Skarżyński dostrzegał jednak aktualność i wartość praktyczną idei Modrzewskiego, wskazując, że ich realizacja – choć opóźniona – nastąpiła dwa stulecia później, w okresie rewolucji francuskiej. W przeciwieństwie do Francji, w Polsce postulaty te nie zostały wdrożone w odpowiednim czasie, co wynikało z dominacji zagadnień religijnych nad politycznymi w ówczesnym dyskursie publicznym (Skarżyński, 1898, s. 522).

Analizę myśli Niccolò Machiavellego podjął również Henryk Dembiński (1900–1949), prawnik oraz wykładowca Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W pracy *Machiavelli a czasy dzisiejsze* (1938) autor koncentruje się na pojęciu *virtù*, które interpretuje jako zasadniczą cechę idealnego władcy¹. Nie chodzi tu jednak o cnotę w rozumieniu chrześcijańskim, lecz o zdolność

¹ W artykule tym skoncentruję się na kilku interpretacjach *virtù* sformułowanych do końca XX wieku. Analizy późniejsze, m.in. autorstwa Anny Klimkiewicz nie zostały tutaj uwzględnione ze względu na przyjęte ramy chronologiczne tekstu.

do skutecznego działania w sferze politycznej – często bez oglądania się na normy moralne (ss. 17–18). Dembiński przytacza myśl Machiavellego, zgodnie z którą nie każda postawa uznana za cnotliwą przynosi korzyści, podobnie jak nie każda wada musi prowadzić do zguby. Jak pisze: „Niejedna rzecz, która wyda się cnotą, w zastosowaniu spowodowałaby jego upadek, a niejedna znowu, która wyda się wadą, w zastosowaniu przyniesie mu bezpieczeństwo i pomyślność” (s. 18). Takie ujęcie koresponduje z pesymizmem Machiavellego, opartym na przekonaniu o niestałej i skłonnej do zła naturze ludzkiej. Jednocześnie jednak autor pomija istotne aspekty doktryny Florentczyka, w szczególności przesłanie zawarte w rozdziale XXVI, będącym swoistym podsumowaniem dzieła. W tym fragmencie Machiavelli apeluje o wyzwolenie Włoch spod panowania barbarzyńców, kreując obraz „nowego księcia” – przywódcy obdarzonego rozumnością i dzielnością, zdolnego przywrócić narodowi pomyślność. Dembiński nie uwzględnia również politycznego celu działań władcy, którym według florenckiego myśliciela powinno być ustanowienie nowego porządku przynoszącego dobro wspólne. Pojęcie *virtù* u Machiavellego różni się zarówno od chrześcijańskiej cnoty moralnej, jak i od starorzymskiej *virtus*. Jest to koncepcja oryginalna, wywiedziona z osobistych doświadczeń autora (Fiktus, 2008, ss. 105–106). Sekretarz, krytykując chrześcijaństwo za promowanie pokory i rezygnacji, wskazywał, że starożytne wartości – męstwo, siła ducha, sprawczość – lepiej odpowiadają potrzebom skutecznego działania politycznego. Jego zdaniem, w wyniku dominacji chrześcijańskiej etyki ludzie stają się słabsi i łatwiej poddają się wpływom osób kierujących się złymi intencjami (Dembiński, 1938, ss. 12–13).

Pojęcie *virtù* stało się również przedmiotem analiz socjolożki Antoniny Kłoskowskiej (1919–2001) zawartych w dwóch jej pracach: *Machiavelli jako humanista na tle włoskiego odrodzenia* (1954) oraz *Społeczna teoria Machiavellego* (1973). W pierwszym z tych opracowań autorka omawia stosunek florenckiego myśliciela do Kościoła rzymskokatolickiego, religii, moralności i patriotyzmu, a także podejmuje próbę interpretacji *virtù* jako kluczowej kategorii jego myśli politycznej. Podkreśla, że choć etyka Machiavellego ma wyraźnie antychrześcijański charakter, to jednak nie kwestionuje jej z moralnego punktu widzenia, traktując ją raczej jako autonomiczny system etyczny osadzony w realiach renesansu (Fiktus, 2008, s. 111). Zwraca uwagę, że w języku potocznym termin *virtù* bywa utożsamiany z cnotą, jednak w renesansowym słowniku politycznym posiada on odmienne znaczenie. W związku z tym socjolożka opowiada się za zachowaniem oryginalnego brzmienia słowa, podkreślając jego odrębność względem chrześcijańskiego

pojmowania cnoty. *Virtù* rozumiana jest przez nią jako dynamiczna energia psychiczna przenikająca rzeczywistość, będąca w stanie zarówno się koncentrować, jak i rozpraszać. Choć nie jest pozbawiona treści etycznej – jednym z jej przejawów są „dobre obyczaje” – to jednak nie należy ich interpretować zgodnie z chrześcijańskim systemem wartości. U Machiavellego bowiem znaczenie tych obyczajów podporządkowane jest sile i wolności państwa, a nie religijnemu ideałowi dobra moralnego (1954, s. 110). Zgodnie z interpretacją Kłoskowskiej, *virtù* jawi się jako źródło mocy zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym, stanowiąc warunek sukcesu jednostek oraz wspólnot politycznych. Jako siła aktywna i kreatywna pozostaje ona w opozycji do pasywnych cnót chrześcijańskich, których istotą jest pokora i całkowite podporządkowanie się Bogu (Fiktus, 2008, s. 111).

W pracy *Spoleczna teoria Machiavellego* autorka, opierając się na dorobku naukowym L. J. Walkera, przedstawiła dwutorową analizę pojęcia *virtù*, wyróżniając jego ujęcie psychologiczne oraz metafizyczne (Fiktus, 2008, s. 112). W pierwszym z tych ujęć całkowicie odrzuca ona możliwość utożsamienia *virtù* z cnotą w sensie chrześcijańskim. Jak zauważa, „w przeciwieństwie do akceptacji pokory, posłuszeństwa i ubóstwa, *virtù* wyraża ekspansywne dążności człowieka, dzielność, samoafirmację, lwie męstwo i lisią przebiegłość” (Kłoskowska, 1973, s. 120). W tym kontekście *virtù* odnosi się wyłącznie do wybitnych jednostek, zdolnych do samodzielnego kształtowania rzeczywistości politycznej i moralnej (*ibidem*). Ujęcie metafizyczne natomiast wiąże *virtù* z fundamentalną zmiennością spraw ludzkich oraz ich podporządkowaniem niezależnym siłom dziejowym. W tym rozumieniu *virtù* stanowi abstrakcyjną energię historyczną, przemieszczającą się w czasie i przestrzeni, determinującą rolę poszczególnych narodów w dziejach. Jest to dynamiczna, trudna do zdefiniowania siła, której działanie przebiega zgodnie z nieokreślonymi prawami. Cechy jednostki – jej sprawczość, odwaga czy zdolność polityczna – postrzegane są przez Kłoskowską jako odzwierciedlenie sił obecnych w szerszym organizmie społecznym, jakim jest naród. Tym samym *virtù* jednostki pozostaje w ścisłym związku z *virtù* wspólnoty, z której się wywodzi (Fiktus, 2008, s. 112).

Na zakończenie warto podkreślić znaczący wkład dwóch wybitnych uczonych, których badania odegrały kluczową rolę nie tylko w kształtowaniu niniejszej analizy, lecz także w rozwoju całej polskiej refleksji nad recepcją myśli Niccolò Machiavellego. Mowa o Henryku Baryczu oraz Janie Malarczyku.

Henryk Barycz (1901–1994), historyk idei, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i członek Polskiej Akademii Nauk, w pracy *Myśl i legenda*

Machiavellego w Polsce w wieku XVI–XVII (1965) wskazuje na złożony i ambiwalentny charakter recepcji twórczości florentyńskiego myśliciela w Polsce. Machiavelli był postacią znaną i komentowaną, lecz jednocześnie budzącą kontrowersje – bywał bowiem przedstawiany zarówno jako przeciwnik Kościoła i wróg ludzkości, jak i jako reprezentant postępowego humanizmu renesansowego (Kiwior-Filo, 2015, s. 122).

Z kolei Jan Malarczyk (1931–1998), profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie oraz wybitny znawca historii doktryn politycznych i prawnych, w monografii *U źródeł włoskiego realizmu politycznego: Machiavelli i Guicciardini* (1963) podejmuje analizę dorobku dwóch kluczowych renesansowych myślicieli. Autor koncentruje się na znaczeniu ich myśli dla ukształtowania nowoczesnej teorii politycznej, wskazując na przełomowy charakter poglądów Machiavellego. Zdaniem Malarczyka, florencki pisarz, formułując koncepcję realizmu politycznego, zerwał z dominującymi w średniowieczu wzorcami teologicznymi i moralizującymi, torując drogę nowemu sposobowi myślenia o państwie i władzy. Tym samym przyczynił się do wyodrębnienia polityki jako autonomicznej dziedziny wiedzy, niezależnej od etycznych i religijnych przesłańek (Kiwior-Filo, 2015, s. 124).

Recepcja myśli Machiavellego w Polsce, rozpatrywana na przestrzeni wieków, ukazuje złożoność i ewolucję interpretacji jego dorobku. Od ocen potępiających autora *Księcia* jako cynicznego propagatora bezwzględnej polityki, po refleksje dostrzegające w jego pismach fundament nowoczesnej nauki o państwie – analiza ta odsłania nie tylko zmieniające się konteksty ideowe, lecz także świadectwo intelektualnego zaangażowania polskich uczonych. Ujęcia autorów, mimo odmiennych perspektyw badawczych, potwierdzają, że Machiavelli od XVI do XX wieku pozostaje istotnym punktem odniesienia dla refleksji nad naturą władzy, etyką życia publicznego oraz miejscem jednostki w historii. Trwałość jego obecności w dyskursie intelektualnym w Polsce świadczy o żywotności i wieloaspektowości tej myśli, która wciąż inspirowała do rozważań.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Dembiński, H. (1938). *Machiavelli a czasy dzisiejsze*. Archidiecezjalny Instytut Akcji Katolickiej. Biblioteka Narodowa. Dostęp 21.01.2025. <https://polona.pl/preview/11893227-cb42-486b-84a6-49ee7d7890a>

- Machiavelli, N. (2008). *Księżę* (tłum. Cz. Nanke, przekład przejrzał i uzupełnił J. Malarczyk). Vesper.
- Rotundus Mieleski, A. (1890). *Rozmowa Polaka z Litwinem* (wyd. J. Korzeniowski). Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego. Dostęp 20.01.2025. <https://bcu1.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/79216/edition/70997/content>
- Sozański, A. (1868). Przedmowa tłumacza. W: N. Machiavelli. *Mikołaja Machiavela traktat o księciu* (tłum. A. Sozański) (ss. 5–6). Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

TEKSTY KRYTYCZNE

- Barycz, H. (1965). Myśl i legenda Machiavellego w Polsce w wieku XVI i XVII. W: H. Barycz, *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską* (ss. 267–299). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Fiktus, P. (2008). Interpretacje virtù Machiavellego w nauce polskiej. *Studia Erasmiana Wratislaviensia*, 2, 105–116.
- Janion, M. (1990). *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kiwior-Filo, M. (2015). Machiavelli nella storiografia a polacca. Bibliografia a ragionata delle pubblicazioni riguardanti la vita e l'opera di Niccolò Machiavelli edite in Polonia dalla seconda metà del Novecento fino ai primi decenni del XXI secolo. W: W. Kozub-Ciembroniewicz, M. Kiwior-Filo, S. Bielański (red.), *Il commento di Konstanty Grzybowski a Il Principe di Niccolò Machiavelli – saggi e studi* (ss. 121–140). Księgarnia Akademicka.
- Klimkiewicz, A. (2005). Wstęp do przekładu. W: N. Machiavelli. *Księżę* (tłum. i wstęp A. Klimkiewicz) (ss. 5–9). Zielona Sowa.
- Kłóskowska, A. (1954). *Machiavelli jako humanista na tle włoskiego odrodzenia*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe–Zakład Imienia Ossolińskich.
- Kłóskowska, A. (1973). Społeczna teoria Machiavellego. W: A. Tomasiak-Brzost (red.), *Niccolò Machiavelli: paradoksy losów doktryny* (ss. 107–130). Książka i Wiedza.
- Maciejewska, A. (2019). Recepcja pism Niccolò Machiavellego w *Rozmowie Plebana z Ziemianinem* Łukasza Opalińskiego. *Meluzyna*, 10(1), 25–27.
- Malarczyk, J. (1973). Machiavelli w Polsce. W: A. Tomasiak-Brzost (red.), *Niccolò Machiavelli: paradoksy losów doktryny* (ss. 9–70). Książka i Wiedza.
- Malarczyk, J. (1963). *U źródeł włoskiego realizmu politycznego. Machiavelli i Guicciardini. Rozprawa habilitacyjna*. Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. Wydział Prawa.
- Nanke, C. (2007). Przedmowa tłumacza. W: N. Machiavelli. *Księżę* (ss. 5–25). Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Pietryka, A. (2017). Polska recepcja Księcia Machiavellego – rozpoznania wstępne. *Rocznik Komparatystyczny*, 8, 169–187.
- Popielarz, A. (2023). Polski Monarchista? Działalność publicystyczna i parlamentarna Feliksa Kryskiego. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 68(4), 67–68, <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2023.030>.
- Skarżyński, W. (1898). Mikołaj Machiavel a Andrzej Frycz Modrzewski. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, 24, 487–523. <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/107471/edition/118584/content?>
- Żochowska, J. (2014). Postać Senatora idealnego w świetle *De optimo Senatore* Wawrzyńca Goślickiego. *Seaculum Christianum*, 21, 101–113.